

Az anglikanizmus öt évszázada

Sorozatszerkesztő: Fabiny Tibor

✦ 2014 nyarán Magyarországon rendezik az Anglikán Lutheránus Egyesület (Anglican-Lutheran Society) ülését. Ezért is tartjuk aktuálisnak, hogy lelkészeink közelebbről is megismerjék a kereszténység palettáján e tőlünk földrajzilag távoli, ám teológiailag hozzánk legközelebb álló, a „középutat” (*via media*) képviselő testvérek életét.

A *Lelkipásztor* legutóbbi számában (2014/3.) az anglikán kereszténység (Church of England, az USA-ban Episcopal Church) egykori és mai arculatát Stephen Sykes nyugalmazott anglikán püspök három évtizeddel ezelőtt írt tanulmányának közlésével mutattuk be. Tervezzük az európai anglikán egyházak és az északi-balti evangélikus egyházak közötti teljes asztalközösségről szóló *Porvoo-i közös nyilatkozat* (1992) a közelmúltban elkészült magyar fordításának publikálását is.

Az *anglikanizmus öt évszázada* címen most induló sorozatunk e világegyház történetének egy-egy évszázadát mutatja be öt részben. A jelen sorok szerzője a 16. századi kezdeteket ismerteti; majd a további részeket ma élő neves anglikán szerzők írják meg folyóiratunk számára. A sorozatszerkesztő ezúton mond köszönetet Alex Faludy anglikán lelkésznek (Faludy György költő unokájának), aki a további anglikánszakértők felkérésével igen nagy segítséget nyújtott és nyújt e sorozat összeállításához. A sorozat cikkeinek első részében történeti áttekintést adunk; a második részben pedig a század anglikán gondolkodóitól származó vagy a kor anglikán gondolkodását reprezentáló szöveget adunk közre magyar fordításban.

I. Az anglikanizmus kezdetei: a 16. század

■ FABINY TIBOR

Anglia a 16. században

A (véresen zavaros) politikai és a (zavarosan véres) vallási helyzet

William Shakespeare-nek a rózsák háborúját (1455–1485) szemléletesen megjelenítő királydrámái (*VI. Henrik I–III.* és *III. Richárd*) remekül érzékeltetik az ekkor több mint egy évszázada dúló középkori testvérharc, az angol nemzetet belülről emésztő polgárháború végkifejletét, régi és új világ drámai feszültségét. A Lancaster- és a York-ház (az egyiknek a piros, a másiknak a fehér rózsá volt a szimbóluma) küzdelméből a York-dinasztia rövid, III. Richárd diktatúrájába torkolló uralma után, az 1485-ös bosworthi csata következményeképpen végül is egy harmadik uralkodói család: a Tudorok kerülnek ki győztesen. A hírhedt

III. Richárdot legyőző Tudor Richmond VII. Henrikként lép a trónra (ezzel a kultikus pillanattal zárul Shakespeare *III. Richárdja*). Tehát 1485-től veszi kezdetét az angol történelem legfényesebb korszaka: a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció – a kultúra felvirágzásának páratlan időszaka.

Az egymást követő Tudor uralkodók a következők voltak: VII. Henrik 1485–1509; öt fia, a hat felesége közül ketőt kivégeztető hírhedt VIII. Henrik követte, aki 1509–1547 között uralkodott. Halála után három különböző feleségtől született gyermeke is uralkodott: a kamaszként elhunyt VI. Edward (1547–1553); majd a katolikus Aragóniai Katalintól született első gyermek, „Véres” Mária (1553–1558), s végül 1558–1603 között I. Erzsébet regnált. Ő huszonöt éves korától hetvenéves koráig ült Anglia trónján, s ezt a hosszú időszakot – amely William Shakespeare (1564–1616) szín-

házi karrierjének kibontakozásával is egybeesett – méltán nevezik Erzsébet-kornak, Anglia aranykorának. Erzsébetet a VII. Henrik egyik leánygyermekétől származó skót Stuart-dinasztia tagja, a Skóciában már uralkodó I. Jakab követte az angol trónon is (1603–1625).

VII. Henrik idején már kezdett kibontakozni – főleg itáliai hatásra – a humanizmus; s már ekkor is szerepet kapott a nagy humanista, később katolikus vértanú szent, Morus Tamás (Thomas More, 1477–1535), aki Angliában is tanított, és Rotterdami Erasmus közeli barátja volt.

Reformáció is meg nem is: VIII. Henrik korszaka (1509–1547)

VIII. Henrik szerepe igen ellenmondásos a reformáció angliai kialakulásában. A reformáció Angliában nem hirtelen, váratlan esemény volt, mint Németországban, hanem egy lassú, fokozatos folyamat eredménye. Amíg Németországban a teológiai változás eredményezte a politikai átalakulást, Angliában ez fordítva történt. A Rómától való elszakadás Henrik uralkodásának második felében zajlott; ismeretes, hogy a király válásának kérdésében kiéleződött az angol uralkodó és a pápa közötti alkotmányos konfliktus. Ez meglepő fordulat volt, hiszen 1521-ben az angol uralkodó még elnyerte a pápától a *Defensor fidei*, a hit védelmezője címet, mert könyvet írt Luthernek *Az egyház babiloni fogságról írt könyvecskéje* ellen: Lutherrel szemben védelmébe vette az egyháznak a hét szentségről szóló tanítását.¹ A könyv megírásában szerepet játszott Morus is, aki egy latin nyelvű könyvében Luthert, majd az 1529-ben publikált *Párbeszéd az eretnekek ellen* (Dialogue Concerning Heresies) című művében még a Luthernél is veszélyesebbnek tartott William Tyndale-t, az „eretnekek kapitányát” is démonizálta (vö. FABINY 2012a). Morus művére Tyndale két évvel később, 1531-ben válaszolt. Hitvitájuk a Szentírás vagy az egyház elsődlegessége körül forgott (FABINY 2007, 2008).

„Eretnek” könyvek és fordító tudósok a máglyán

A „lutheránus eretnokség” rendkívüli gyorsasággal terjedt át Angliára is. Cambridge-ben *Little Germany*-nek nevezték a White Horse Inn társaságát, ahol személyesen vitatták

meg Luthernek és követőinek nézeteit. Wolsey kardinális, majd később Morus Tamás lordkancellár mindent megtettek, hogy elfojtsák ezt az eretnokséget.

Hamarosan máglyán égtek az Angliába csempészárúként érkezett Luther-művek (1521-ben), az első angolra fordított Bibliák (1526), s végül de nem utolsósorban akkor még veszedelmes, „pestises” eretneknek tartott, ám a végső vallási fordulat után a hitükért mártírként tisztelt, az ügyért életüket adó hitvallók is.²

A korai angol reformáció képviselőinek – William Tyndale (1494?–1536), John Frith (1503–1533), dr. Robert Barnes (1495–1540) – nézetei azért jelentősek, mert ők még bármiféle politikai széljárástól függetlenül, csupán a Szentírás ihlettségétől érintve életüket áldozták hitükért és meggyőződésükért (vö. FABINY 2014a), akárcsak a katolikus oldalon 1535-ben Morus Tamás. 1526-os első angol nyelvű Újszövetség-fordításának utószavában a Szentírás olvasása kapcsán Tyndale egyértelműen hirdeti Luthernek a törvény és az evangélium megkülönböztetéséről szóló gondolatát. Frith első jeles munkája pedig az első skót mártír, Patrick Hamilton (1504–1528) lutheri tanokat hirdető latin értekezésének angolra történő fordítása volt (Patrick's Places). Álnéven adta ki a szintén lutheri tanítást tolmácsoló *Tézisek és antitézisek Krisztusról és az Antikrisztusról* (1529) című munkáját (FABINY 2012b). Külön tanulmányban kellene foglalkozni a teológiailag leginkább képzett, doktorátussal rendelkező Robert Barnesszal, aki hosszabb időt töltött Lutherrel Wittenbergben – VIII. Henrik és Luther között is megpróbált közvetíteni, ám a király körüli konzervatív erők összefogtak ellene, és 1540-ben máglyán őt is elégették. A hír hallatán Luther külön megemlékezett Barnes evangéliumi alázatáról és a hazája iránti hűségéről.

Tyndale, Firth és Barnes, a korai „tudós-reformátorok” életéről és mártírújáról először John Foxe (1516–1587) 1563-as hatalmas *Acts and Monuments* című mártírológiai munkájából szerezhetünk tudomást. 1573-ban ő jelentette meg John Day nyomdásszal együtt *The Whole Works of W. Tyndall, John Frith, and Doct. Barnes, Three worthy Martrys* (William Tyndale, John Frith és Doctor Barnes, a három nagy mártír összes munkái) című kiadványt.³ Magyarul két Luther-hatást is tükröző könyv jelent meg (FABINY 2005; MIKESY 2008), s a közelmúltban Tyndale vértanúságáról szóló konferencián felolvasott tanulmány (FABINY 2014b).

¹ A reformáció eszméi ugyanakkor Angliában termékeny talajra találtak, hiszen már a 14. században John Wycliff (1330–1384) oxfordi professzor írásaiban élesen támadta a visszaéléseket. Wycliff és követői lefordították a Bibliát latinból angol nyelvre. Mozgalmukat, a lollardizmust eretnokségnek bélyegezték. VIII. Henrik uralkodásának nagy részében – egy esetleges újabb parasztfelkeléstől tartva – veszedelmes eretnekeként üldözték őket, és egy 1409-es törvény tiltotta a Biblia egyházi engedély nélküli fordítását angol nyelvre.

² Legkorábban a következőket égették meg: az egyértelműen lutheránus Patrick Hamiltont 1528-ban Skóciában, a pestises eretnokséggel vádolt Thomas Hittont 1530-ban, Thomas Bilney-t 1531-ben, John Frith-t 1533-ban, William Tyndale-t 1536-ban Németalföldön, dr. Robert Barnes-t pedig 1540-ben. Vö. KING 2009.

³ *The vvhole workes of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes* 1573.

A „nagy ügy” – (mindig) „nőügy”

A király, az ország, sőt Európa és a római katolikus egyház számára a „nagy ügy” kétségtelenül az Aragóniai Katalintól való válás kérdése volt, aki csak leánygyermeket szült VIII. Henriknek. Katalin eredetileg Henrik fiatalon meghalt testvérének, Arthurnak volt a felesége, s Henrik az ószövetségi törvényekre hivatkozott, hogy lám, Isten büntetése van rajta, mivel nőül vette testvérenek özvegyét, amit tilt Mózes harmadik könyve. A pápa azonban nem volt hajlandó érvényteleníteni a szentségi házasságot, s Henrik a pápai nemre a Rómával való nyílt szakítással válaszolt: 1534-ben törvénybe iktatta, hogy immár ő az angliai egyház feje (Act of Supremacy). Morus Tamás pedig a fejével fizetett, mivel nem ismerte el, hogy egy király bármikor is lehet az egyház „feje”.

VIII. Henrik második (ám elsőként kivégeztetett) felesége Boleyn Anna (Erzsébet édesanyja) már protestáns háttérből jött: románcuk, majd rövid házasságuk idején VIII. Henrik a pápa ellenében egykori ellenfelével, Lutherrel és követőivel is – főleg politikai okokból – belföldön és külföldön egyaránt kereste a szövetséget. A már protestáns irányba (eleinte lutheránus, később a svájciak felé) hajló Thomas Cranmert (1489–1556) tette meg Canterbury érsekének 1533-ban, aki persze készségesen meg is eskette Boleyn Annával. Az elmozdított, majd lefejezett Morust követő lordkancellár, Thomas Cromwell (1485–1540) már tudatosan erősítette a protestáns politikát: levelezte a kolostorok megszüntetését és azok vagyonának királyi elkobzását; támogatta a papok és a kiugrott szerzetesek házasságát, az úrvacsora két szín alatti kiszolgáltatását.

A Lutherrel való kapcsolatot a Wittenbergben is élt dr. Robert Barnes (1495–1540) teológus építette, akinek 1540-es mártíriumáról már szoltunk. Bizonyára az ő közvetítésének is köszönhető, hogy 1536-ban elfogadták a *Tíz cikkelyt* (Ten Articles), amely különösen is az ötödik cikkelyben Luther nyilvánvaló hatását tükrözi (SZÁNTÓ 2000, 439. o.). Cromwell azt is elérte, hogy a király 1537-től engedélyezze az egy ével korábban még Németalföldön megégetett Tyndale és Miles Coverdale által fordított nagy angol Biblia (The Great Bible) hivatalos fordításának templomi használatát. Ebből a szempontból mellékes, hogy – belső vallási és politikai ellentétek miatt – hamarosan Cromwell is kegyvesztett lett, és szintén vérpadon fejezte be életét 1540-ben.

Ugyanakkor hangsúlyozunk kell, hogy VIII. Henrik – aki ellentmondásos magánéleti visszasságai mellett teológiailag meglepően képzett volt – az 1539-es *Hat cikkelyben* (Six Articles, SZÁNTÓ 2000, 453. o.) nyilvánvalóvá tette, hogy csak a pápától szakadt el, s bármennyire is engedett a reformációnak, gyakorlatilag a katolikus hitet gyakorolta: misére járt, gyónt, áldozott, s katolikusként halt meg – miközben országa protestáns lett.

Gyermekkirály és bekeményítő anglikán protestantizmus: VI. Edward uralkodása (1547–1553)

A tízéves gyermekként trónra kerülő VI. Edward uralkodása (1547–1553) főleg a király protestáns tanácsadói és elsősorban a régensként is működő Thomas Cranmer érsek egyházvezetői munkásságának köszönhetően Angliából immár egyértelműen protestáns ország lett. Cranmer a német lutheránus teológus Osiander unokahúgát vette feleségül, s eleinte lutheránus elveket vallott, később azonban az úrvacsoráról megfogalmazott nézetei inkább a svájciakhoz sodorták. Még Henrik uralkodása idején, 1540-ben ő írt előszót a nagy Bibliához, amelyet Cranmer Bibliájának is neveztek, s talán legjelentősebb tette, hogy ő készítette el 1549-ben az anglikánizmust az angol nyelvű liturgiával megteremtő *Imádságoskönyvet* (The Book of Common Prayer), amelyet majd 1559-ben és 1662-ben követnek a revideált s majd évszázadokon át használt változatok (CUMMINGS 2011). Cranmer és teológus tanácsadói fogalmazták meg az *Ágostai hitvallásra* sok szempontból emlékeztető *Negyvenkét cikkelyt* (Forty-Two Articles), az anglikánizmus első hitvallását, amely 1553-ban hatályon kívül helyezte VIII. Henrik 1539-es *Hat cikkelyét*, s ezzel az anglikán egyház (The Church of England) hiatalos hitvallása lett. Ennek módosított és némileg rövidített változata az 1571-től mindmáig hivatalos anglikán hitvallás, a *Harminckilenc cikkely* (Thirty-Nine Articles).⁴

Cranmer és a reformátorok első nemzedéke jól tudta, hogy az anyanyelven megjelenő Biblia és a liturgikus könyv még nem elég ahhoz, hogy a megreformált keresztény hit tanítása eljusson a nép tudatáig és szívéig. A papság nagy része ugyanis még nem tette magáévá a reformatori felismeréseket, s még prédikálni sem tudtak. Cranmer vezetésével összeállítottak egy angol nyelvű prédikációskötetet *Certain Book of Homilies* címen (magyarul: MUDRICZKI 2010), s a papságnak a benne megadott témák (például a Szentírás olvasása, bűn, megváltás, igaz hit, szeretet, engedelmesség, szajhaság, viszály stb.) alapján kellett prédikálni. Az angol nyelvű Szentírás és a liturgia mellett ez a végeredményben prédikációkká formált angol nyelvű gyakorlati dogmatika és etika lett az anglikánizmus jövőjét is meghatározó alapzat. Ez elengedhetetlen volt a reformáció terjedéséhez. Mindennek felismerése Cranmer zsenialitását és odaadó egyházépítő tevékenységét jelzi, bár a lutheránusok számára némileg fájdalmas, hogy az úrvacsoráról szóló tanítása már eltávolodott Lutherétól.

⁴ Magyarul Erdős Károly 1912-es és később Tótfalusi István által javított fordítása in SZÁNTÓ 2000, 454–467. o.

Szélsőségből szélsőségbe: Véres Mária katolikus rémuralma (1553–1558)

Bármilyen hatás, különösen, ha az radikális, könnyen kiváltja az ellenhatást. A kamaszkirály hirtelen halála után VIII. Henrik spanyol katolikus feleségétől, Aragóniai Katalintól született első leánya került trónra, aki „Véres Mária” (Bloody Mary) néven írta be nevét a történelembe. Mária II. Fülöp spanyol királyhoz ment feleségül, s minden törekvése arra irányult, hogy Angliában helyreállítsa a katolicizmust. Uralkodásának rövid öt esztendeje alatt mintegy háromszáz protestánst égettek meg, de legtöbben a kontinensre, Németországba vagy Genfbe menekültek. Kálvin környezetében egy nemzetközi bibliafordító akadémia működött, s a száműzött, immár a kálvinizmus, illetve a puritanizmus felé hajló angolok újra lefordították a Bibliát, amely a *Genfi Biblia* (Geneva Bible) néven vált ismertté (1560).

Miközben a száműzöttek hangyaszorgalommal fordítottak, odahaza tombolt a vallási terror. Mária trónralépését követően hamarosan (már 1553 szeptemberében) Thomas Cranmer érseket (akinek utódja Reginald Pole katolikus érsek lett 1556–1559 között) a másik két neves reformátorral, Hugh Latimerrel (1485–1555) és Nicholas Ridley-vel (1500?–1555)⁵ együtt a Towerbe zárták. A következő év elején Oxfordba hurcolták, majd börtönbe vették őket. Cranmer, hogy életét mentse, többször megtagadta addigi elveit, kinyilvánította visszatérését a katolikus egyházba, és alávetette magát a királynak. Mária királynő azonban nem kegyelmezett neki, és nem vonta vissza a halálos ítéletet. 1556 márciusában Cranmert máglyán megégették. Oxfordban ma is látható a híres „mártírok oszlopa”. A vesztőhelyen Cranmer nemcsak megtagadta tanainak visszavonását, hanem tűzbe tette azt a kezét, amellyel aláírta tanításának visszavonását, és így ment a máglyára. Sztárai Mihály 1560-ban históriás éneket írt róla *História Cranmerus Tamás érseknek igaz hitben való állhatatosságáról* címmel (vö. KEVEHÁZI 2005, 270–274. o.; ÁCS 2012).

Egyensúlyban: a szélsőségektől mentes mérsékelt anglikanizmus: I. Erzsébet (1558–1603)

Egy országban akkor van béke, a kultúra akkor virágzik, ha az ellentétek kiegyenlítik egymást, s beáll az egyensúly. Ezt történt a huszonöt évesen trónra lépő Boleyn Annától született I. Erzsébet trónra lépésével 1558-ban. A száműzöttek hazatértek Németországból, Németalföldről, Genfből, s John Foxe neves egyháztörténész már 1563-ban megjelenteti mártírológiáját, az *Acts and Monumentset*, amely az-

tán majd számos kiadást megér,⁶ és az angol nyelvű Biblia mellett számos protestáns család lelki épülését szolgálja. 1559-ben kiadják a *Book of Common Prayer* új változatát, amely nem ellenséges a katolicizmus felé: megőrzi az egyházi hierarchiát, s angol nyelven gazdag liturgiát kínál, s ezáltal azt az üzenetet is hordozza, hogy az anglikanizmus valóban *via media*, egyensúly a katolicizmus és a Genfből importált kálvinizmus között. 1563-ban kihirdetik hivatalosan a *Harminckilenc tételt*, a már említett klasszikus anglikán hitvallást. 1568-ban megjelenik a korábbi fordítások szalonképes változatának szánt *Bishop's Bible* (a püspökök Bibliája) Matthew Parker érsek előszavával. Érdekes, hogy bármilyen gondos püspöki figyelemmel is készült ez a fordítás, olyan erővel sohasem hatott, mint az 1560-as *Genfi Biblia*. (Shakespeare is inkább az utóbbit idézte a műveiben.)

Még úgy tűnik: a „szűz királynő” bölcs regnálása idején Angliában béke honol, s a jövő ígéretes. Bár az anglikán mise (istentisztelet) látogatása az állampolgároknak minden vasárnap kötelező, a katolikusok – szolid keretek között és néha – gyakorolják hitüket.

Ám hamarosan egyre inkább megjelennek és gyülekeznek a felhők Anglia egén. 1570-ben a pápa hivatalosan is kiközösíti Erzsébetet, s alattvalóit lázadásra szólítja fel. Válaszként megszervezik a királynő elhárító „elit alakulatát” (trained bands). 1580-tól – sokszor álruhában – jezsuita misszionáriusok tűnnek fel Angliában. Az 1570-es évektől rekuzánsoknak (vonakodó, megtagadó) nevezték azokat, akik nem jártak az anglikán istentiszteletekre, és inkább a térítő céllal Angliába küldött katolikus papokra hallgattak. A titokban szerveződő jezsuita társaság tagjai közül százhuszonötöt kivégeznek (SZÜK 2008). Közöttük a leghíresebb talán Edmund Campion (1540–1581). Ekkor Erzsébet híres/hírhedt kémfőnöke, Sir Frances Walsingham (1531–1590) vezetésével már a katolikusokat üldözik, hiszen szervezkedésük politikai fenyegetést jelent a protestáns hatalom számára. Nem ok nélkül. II. Fülöp spanyol király nagy armadája – a katolikus Európa „hátszelével” – 1588-ban megtámadja Angliát, ám Anglia fergeteges győzelmet arat, s ezzel az elkövetkező évszázadokban a protestáns Európa legszilárdabb bástyája marad.

Vannak azonban más jellegű problémák is. Az európai kálvinizmustól érintett anglikánok túl katolikusnak érzik a ceremóniákat és az egyházi hierarchiákat őrző anglikanizmust. Megjelennek a puritánok. Kritizálnak mindent, ami „katolikus”, de olyat is, ami túlságosan emberi, vagyis a kultúrát és a művészeteket is. Egy nagy angol anglikán költő, zsoltárfordító, Sir Philip Sidney (1554–1586) a puritánok támadásával szemben veszi védelmébe a megtámadott

⁵ Írásaikból szemelvények in: ROWELL et al. 2001, 13–19., 52–53. o.

⁶ Thomas Freeman szerint John Bale (1495–1563) tekinthető az angol protestáns mártírológia megteremtőjének; neki volt a tanítványa a nagyobb hírnévre szert tett John Foxe. Foxe munkája 1563–1689 között kilenc kiadást ért meg, s volt számos rövidített kiadása is.

költészetet. Mint írja, nagyon egyoldalú az az állítás, hogy a „költők hazudnak”. A puritánok kiprédikálják a színházakat; válaszul a színházban neveltségessé teszik a puritánokat. Úgy tűnik, mintha kettészakadna az anglikán egyház: a katolikus jellegű *High Church*-re (magas egyház) és a kálvinista szigorúnál is szigorúbb, a képromboló tevékenységtől sem visszariadó puritán *Low Church*-re, azaz alsó egyházra. Természetesen vannak nagyon komoly puritán szellemi központok: Cambridge egyeteme is ilyen. Itt tanít a legjelentősebb és legtermékenyebb puritán teológus, William Perkins (1558–1602). Jellemző a korra, hogy például Arthur Golding egyszerre fordítja a klasszikus Ovidiust és Kálvin műveit is angol nyelvre. Egyre fokozódik az anglikán egyházra gyakorolt nyomás, hogy a puritán frakció kerüljön felül. De a „magas egyház” is hamarosan megtalálja a maga teológusát Thomas Hooker (1554–1600) személyében, aki *Az egyházi igazgatás törvényei* (Of Laws of Ecclesial Polity) című munkájában igen komoly teológiai érvekkel lép fel az egyoldalúan puritán *sola Scriptura* elvvel szemben, s ezzel a művével egy nagyvonalú, gyakorlatorienált anglikanizmus alapjait fektette le.

A magas egyház és az alsó egyház konfliktusa I. Erzsébet 1603-ban bekövetkező halála után is tovább él, s az őt követő, integratív célzattal trónra lépő s az új bibliafordítást már 1604-ben meghirdető Jakab királynak (1603–1625) talán egy ideig sikerül konzolidálnia a helyzetet – a puszkaporos hordó azonban ismét hamar robbani készül...

Ám ez már az anglikanizmus 17. századi történetéhez tartozik.

Szövegekölés

*William Tyndale John Frith-nek írt második levele (1531)*⁷

Atyánk és Urunk, Jézus Krisztus, Istenünk kegyelme és békéje legyen veled! Ámen.

Szeretett John testvér, hallottam, hogy az álszentek most, hogy túlléptek azon a nagy ügyön – mely a legkevésbé sem gátolta meg őket ebben –, ismét visszatértek régi természetükhöz. Teljesüljön Isten akarata és az, amit rendelt a világ teremtése előtt, mely eljön, és dicsősége mindenek felett uralkodjék. Szeretett testvérem, akármilyen legyen az ügy, kötelezd el magad teljesen és kizárólag szerető Atyánk és jószágos Urunk mellett, és ne félj a fenyegető emberektől, és ne bízz azokban, akik szépeket mondanak; bízz abban, aki megtartja az ígértét, és a szavából jó származik. A te ügyed Krisztus evangéliuma, a fény, melyet a hit vérével kell táplálni. A méces naponta kell meggyújtani és eloltani, az olajat minden reggel és este önteni kell, hogy ne aludjon ki fénye.

⁷ FABINY 2005, 62–65. o. Ford. Korzenszky Emőke, javította Fabiny Tibor.

Bár mi bűnösök vagyunk, az ügy helyes. Ha támadnak is bennünket a jó tetteinkért, türelmesen szenvedünk és kitarunk, mert Istennek ez tetszik, mert ő erre a célra hívott el bennünket. Mert Krisztus is szenvedett értünk, olyan példát hagyva nekünk, hogy kövessük lépteit, ki büntelen volt. Ezt a szeretetet kaptuk tőle: értünk életét adta; ezért kell nekünk is testvéreinkért életünket adni. Örvendj és ujjongj, mert jutalmad nagy a mennyben. Mert ha vele együtt szenvedünk, vele együtt dicsőülünk meg; ő változtatja át gyarló testünket az ő megdicsőült testének hasonlatosságára, mely által mindent önmaga alá rendelt. Szeretett testvérem, légy bátor, vigasztald szíved a nagy jutalom reményével, és hordd halandó testeden Krisztus képmását, mely eljövetelekor az ő halandó testéhez hasonló lesz; és kövesd régi testvéreid példáját, akik egy jobb feltámadás reményében szenvedtek. Tartsd lelked tisztán és romlatlanul, és mondj ellent mindennek, ami nem az. Ragaszkodj a szükséges dolgokhoz; emlékezz Krisztus ellenségeinek káromlásaira, akik azt állítják: „Mindenkinek inkább tagadni fog, mintsem hogy vállalja a végsőkig való szenvedést.” Ráadásul azoknak a halála, akik újra állítják azt, amit egyszer megtagadtak, nem dicsőséges, még ha Istenben és minden hitben elfogadott, mert az álszentek azt mondják: „Meg kell halnia, nem segít neki a tagadás, de ha segített volna, ötszázszor is tagadott volna; de mivel látja, hogy nem segít, pusztán büszkeségből és álságból azt állítja, amiről lelkében is meggyőződött, hogy hamis.” Ha megnyilatkozol, állj ki nézeteidért, fedd fel önmagad, kötelezd el magad teljesen és kizárólag szerető Atyád mellett; akkor ereje veled lesz és megerősít, annyira, hogy nem fogsz fájdalmat érezni a halálban; és az ő Lelke fog benned beszélni, és tanít téged a válaszokra ígértéhez híven. Igazát csodálatosan meg fogja mutatni, és fentről fog működni úgy, ahogy csak szíved el tudja képzelni. Igen, még nem haltál meg, habár az álszentek mindent bevettve halálra ítélték. *Una salus victis nullam sperare salutem*. A leigázott egyetlen bizonyossága, hogy nem remél biztonságot. Ha az, akit látszólag legyőztek az álszentek, nem várja senkinek sem a segítségét, Isten segítségét fogja kapni, igen, Isten fog átsegíteni jóban és rosszban az igazságért, igazságának ellenségeivel dacolva. Egy hajad szála sem fog meggörbülni, míg az ő órája el nem jön, a szükségyszerűség fog odavezetni, még ha akaratunk ellenére is. Ám ha ez akaratunk, jutalmat és köszönetet kapunk. Ezért ne félj a fenyegetéstől, ne győzzön le édes szó sem; e két módon fognak támadni az álszentek. Ne hagyd az e világi bölcsesség érveit sem uralkodni szíveden; akkor sem, ha ezek barátaid, akik tanácsot adnak. Legyen Bilney figyelmeztetés számodra. Álarcuk ne tévessze meg szemidet. Ne gyengüljön el tested. Aki mindvégig állhatatos, az üdvözül. Ha a fájdalom erődöt meghaladja, emlékezz: „Bármit, amit az én nevemben kértek, megkaptok.” Az ő nevében imádkozz Atyádhoz, és megszűnnek vagy csökkennek fájdalmaid. A béke, remény és hit Ura legyen veled. Ámen.

William Tyndale

Ketten szenvedtek Antwerpenben Szent Kereszt napján az evangélium dicsőségében: négyen Riselles-ben, Flandriában; mind egy napon. Roanban, Franciaországban ítéleznek; Párizsban öt tudóst ítélték el az evangéliumért. Látod, nem vagy egyedül. Légy vidám, emlékezz, hogy a keményszívű Angliában sokakat ment meg a kegyelem, akikért, ha szükséges, késznek kell lenned szenvedni. Ha írál, akármilyen röviden is, hogy könnyebb legyen szíved, ne feledd, tudjuk, hogy meggy sorod. Az Úr ismét veled lesz bőségével, és megtölt azzal, ami árad belőled. Ámen. Ha, miután elolvastad, elküldöd Adriánnak, remélem, tudja, hogy veletek van szívünk. George Joye gyertyaszentelésre Barrowban két nagyformátumú oldalt nyomtatott Genézis könyvéből, és egy példányt a királynak, egyet pedig az új királynőnek küldött egy N-nek címzett levéllel, hogy eljuttassa hozzájuk, hogy engedélyt kérjen, hogy az egész Bibliát így kinyomathassa. Ebből ered az új Biblia híre, abból pedig igény angol könyvekre az antwerpeni nyomdaktól és könyvkötőktől, valamint az igény egy angol papra, aki tud nyomtatni. Ez május kilencedik napján történt. Feleséged Isten akaratát békében elfogadta és nem szeretné, ha miatta Isten dicsősége csökkenne.

William Tyndale

Tudor-homíliák (1547)

A Szentírás olvasására és ismeretére való hathatós buzdítás⁸

Egy keresztény ember számára mi sem lehet gyümölcsözőbb és hasznosabb a Szentírás ismereténél, hiszen ez Isten igaz igéjét tartalmazza, és az Ő dicsőségét, valamint az ember kötelességeit hirdeti. És semmilyen más igazság vagy tanítás sem szükséges megigazulásunkhoz, illetve örök üdvösségünkhöz, csakis az, amit ebből a kútfőből, az igazság eme forrásából merítünk. Ezért mindenkinek, aki arra vágyik, hogy Isten igaz és tökéletes útjára lépjen, elméjét a Szentírás ismeretére kell bírnia, ami nélkül nem ismerheti meg eléggé sem Istent és az ő akaratát, sem pedig saját földi kötelességeit. Ahogyan az innivaló kedves a szomjazóknak és az eledel az éhezőknek, azonképpen a Szentírás olvasása, hallgatása, kutatása és tanulmányozása is kedves azoknak, akik Isten és saját maguk megismerésére, illetve az Ő akaratának beteljesítésére vágnak. Csak azoknak a gyomra veti meg a mennyei tudást és Isten igéjének táplálékát, akik oly mélyre süllyedtek a világi hívságokban, hogy már nem vágnak sem Isten, sem pedig más istenesség után, és éppen ezért Isten igaz megismerése helyett ilyen hívságokban tobzódnak. Mint ahogy azoknak, akik láztól égnek, még a legízletesebb étel és ital is keserű, mint az üröm, de nem azért, mert a maga a hús keserű, hanem a romlott és keserű epe miatt, ami a szájukban honol.

⁸ Magyarul: MUDRICZKI 2010, 31–36. o.

Ezért keserű nekik Isten édes igéje is, nem önmagában, hanem azért, mert elméjüket megrontotta a bűn tobzódása és az e világi élet szeretete. Éppen ezért hagyjunk fel a testi emberek tévelygésével, akik csak saját halandó porhüvelyükkel törődnek, és áhítatosan hallgassuk és olvassuk a Szentírást, ami a lélek eledele! Kutassuk szorgalmasan az Ő- és Újszövetségben az élet forrását, és ne vesszünk bele az emberi szokások bűzös fertőjébe, amit az emberi képzelet teremtett saját megigazulására és üdvözülésére!

Hiszen a Szentírásban megtalálható mindaz, amit tennünk, kerülnünk, hinnünk és szeretnünk kell, mint ahogyan az is, hogy végső soron mit keressünk Istennél. E könyvekben megtalálhatjuk az Atyát, akitől, a Fiút, aki általa és a Szentlelket, akiben minden létezőnek élete és maradása van, és ez a három személy egy Isten és egy lényeg. E könyvekben megismerhetjük önmagunkat, saját gyarlóságunkat és nyomorultságunkat, és megismerhetjük Istent is, és azt, hogy Ő mennyire jó, és miképpen részesít minket és minden teremtményét jóságában. E könyvekből megtudhatjuk, mi az Úr akarata, és miben leli örömét, már amennyire ez nekünk jelenleg szükséges. Ahogy azt a bölcs írástudó és istenfélő tanító, Aranyszájú Szent János mondja: minden, ami az ember üdvözüléséhez szükséges, bennefoglaltatik az Írásban. Az, aki tudatlan, tanulhat, és tudásra tehet szert. Az viszont, aki kemény szívű és megrogzított bűnös, az Isten igazsága által rászabott örök büntetésre talál benne, ami elrettentheti és meglágyíthatja őt. Az pedig, akit e világon sújt szenvedés, enyhülést talál az örök élet ígéretében, az ő nagy öröme és vigasztalására. Mígnem az, akin az ördög halálos sebet ejtett, meglelheti benne orvosságát az egészséges élethez. Az Írásban bőségesen fellelhető mindaz, ami ahhoz kell, hogy szükség esetén megtanítsunk bármely igazságot vagy leleplezzünk bármilyen hamis tanítást, megostorozzunk bármilyen bűnt vagy megparancsoljunk bármilyen erényt, megvigasztaljunk vagy megintsunk valakit, vagy bármi mást tegyünk megváltásuk érdekében. Ahogy Fulgentius mondja: bőségesen elegendő ez mind a felnőttek eledelül, mind pedig a kisdednek anyatej gyanánt. Ez bármilyen korú, rendű és rangú ember számára megfelelő táplálék.

Forgassuk hát gyakran ezeket a könyveket kezünkben, tartsuk őket szem előtt, nyissuk meg fülünket és ízlelgessük ajkunkkal, de leginkább azt engedjük, hogy szívünket járják át. Hiszen Isten igéje lelkünk mennyei eledele, aminek hallgatása és megtartása megáld és megszentel minket. Megeleveníti lelkünket, fényes lámpásként elkísér utunkon, és megváltásunk biztos, állandó és örök eszköze. Bölcsességet ad az alázatosoknak és a tiszta szívűeknek, lelkünket pedig megvigasztalja, boldoggá teszi, felvidítja és táplálja. Nagyobb kincs és ékszer ez az aranyból vagy bármilyen drágakőből, és édesebb a méznél, a csurgatott méznél is (Zsolt 19,11), hiszen ez az a jobb rész, amit Mária is választott, mert az örök vigasztalás van benne. A Szentírás igéje az örök élet

beszéde (Jn 6,68), hiszen Isten e cél eszközének rendelte azt. S ez az ige elég erős ahhoz, hogy Isten segítségével megtérítsen és hatni tudjon, és miután a hívó szívek befogadták, a mennyei lélek szüntelenül munkálkodik bennük. Mert Isten ígéje élő és ható, és élesebb minden kétélű kardnál, és áthatol az elme és a lélek, az ízületek és a velők szétválásáig (Zsid 4,12). Krisztus bölcsnek nevezi azt, aki az Ő igéjére épít, erre a biztos és szilárd alapra. S ezen isteni ige alapján ítélnék majd meg minket, ahogy Krisztus mondja: az ige, amelyet szóltam, az ítéli el őt az utolsó napon (Jn 12,48). Isten szeretetét és kegyelmét ígéri azoknak, aki megtartják Krisztus igéjét, és azt is, hogy bennük a Szentháromságnak szállása és temploma lesz. Bárkinek, aki ezt az ígét szorgalmasan olvassa, és a szívébe is vési mindazt, amit olvas, kioltatik buzgó vágya az e világi, mulandó dolgok után, viszont az Isten által ígért mennyei dolgok iránt heves vágyra lobban. Semmi sem alapozza meg jobban Istenbe vetett hitünket és bizodalunkat, és semmi más nem őrzi meg jobban szívünk ártatlanságát és tisztaságát, és egyúttal az istenfélő élet és viselkedés külsőségeit, mint a Szentírás folyamatos olvasása és az arról való elmélkedés. Hiszen mindez mélyen belevésődik szívünkbe, és szinte a természetünk részévé válik a Szentírás szüntelen olvasása és szorgalmas tanulmányozása során. Sőt mi több, Isten igéjének jótékony hatása által a tudatlanok megvilágosodnak, azokat pedig, akik hittel és szorgalmasan olvassák, még több világosság árasztja el, ami megvigasztalja szívüket, és ráveszi őket Isten parancsolatainak teljesítésére. A megpróbáltatások közepette türelemre, bőség idején pedig alázatosságra int, és megtanítja, hogy milyen tisztelet jár Istennek, és milyen kegyelem és szeretet felebarátainknak. A kétségek közt vergődőknek jó tanácsot ad. Megmutatja, kihez forduljunk, ha segísre vagy támogatásra szorulunk a bajban, és azt is, hogy egyedül Isten az, aki a diadalt adja nekünk (1Kor 15,57) ellenségünk minden testi vagy lelki támadása és kísértése során. És Isten igéjének olvasásából nem az húzza a legtöbb hasznot, aki a legtöbbet forgatja azt, vagy netán fejből tudja a könyveket, hanem az, aki a leginkább magáévá teszi, vagyis akit átjár a Szentlélek, és átváltoztatja szívét és lelkét azzá, amit olvasott: az, aki napról napra kevésbé büszke, kevésbé haragos, kevésbé kapzsi, egyre kevésbé sóváróg e világi csalfa örömei után, és napról napra mindinkább elveti régi, bűnös életét, erényeit viszont egyre inkább gyarapítja. Röviden, semmi sincs, ami jobban megőrizné a lélek jámborságát és kiűzné onnan az istentelenséget, mint Isten igéjének folyamatos olvasása és hallgatása, feltéve, ha ez istenfélő elmével és jó szándékkal párosul, azért, hogy megismerhesse és követni tudja Isten akaratát. Mert őszinte szem, nyílt szándék és tiszta szív nélkül Isten senkit sem bocsát az örök életre. Másrészt semmi sem homályosítja el jobban Krisztust és Isten dicsőségét, és nem vezet nagyobb vaksághoz és más bűnhöz, mint ha megfélekedünk Isten igéjéről.

A harminckilenc anglikán hitcikkely (39 Articles) magyar nyelvű szövegéből⁹

VII. Az Ószövetség

Az Ószövetség nem ellentéte az újnak, mivel úgy az Ó-, mint az Újszövetség örök életet ígér az emberiségnek Krisztus által, aki egyedüli közbenjáró Isten és emberek között, lévén Isten is, ember is. Tehát rosszul vélekednek azok, akik azzal áztatnak, hogy a hajdankori atyák csupán ideig való ígéreteket reméltek. Jóllehet a törvény, amelyet Isten Mózes által adott, a szertartásokat és rítust illetőleg nem köti a keresztyéneket, és egy társadalom sem tartozik elfogadni annak polgári rendeleteit, mindazonáltal egy keresztyén ember sem menthető fel a törvény erkölcsi parancsolatai iránt való engedelmesség alól.

VIII. A hitvallások

A három hitvallást, úgymint a *Nicaeai*, *Athanasiusi* és általánosan *Apostolinak* nevezett hitvallást egészben véve el kell fogadni és hinni, mivel azok a Szentírás legerősebb bizonyosságaival igazolhatók.

IX. Az eredendő bűn

Az eredendő bűn nem Ádám követésében áll (ahogy a pelagiánusok mesélik), hanem az minden egyes ember természetének bűnössége és romlottsága, ami természet-szerűen jött létre az Ádámtól való származás folytán, minek következtében az ember nagyon távol áll az eredeti igazságtól, saját természeténél fogva hajlandó a rosszra, és a test mindig a lélek ellen kíván, minélfogva minden e világra született ember méltó az Isten haragjára és ítéletére. A természetnek ez a romlottsága megmarad azokban is, akik újjászülettek; ezért van az, hogy a test indulata, amit némelyek bölcsességnek, mások érzületnek, mások indulatnak, ismét mások a test kívánságának magyaráznak, nem engedelmeskedik az Isten törvényének. És bár Krisztus által semmi kárhóztatásuk sincs azoknak, akik újjászülettek és hisznek, mégis az apostol azt vallja, hogy a bűn oka magában a kívánságban megvan.

X. A szabad akarat

Az ember állapota Ádám esete után olyan, hogy saját természetes erejével és jócselekedeteivel hitre és Isten segítségül hívására megtérni és előkészülni nem képes. Ennélfogva nem tudunk Isten előtt becses és kedves cselekedeteket véghezvinni Istennek ama kegyelme nélkül, amely minket Krisztus által megelőz, hogy akarjuk, és velünk együtt munkálkodik, mialatt akarjuk véghezvinni a kegyesség munkáit.

⁹ A Harminckilenc cikkely: az anglikánok hitvallása. In: SZÁNTÓ 2000, 454–467. o. Ford. Erdős Károly, átdolg. Tótfalusi István.

XI. Az ember megigazulása

Egyedül a mi Urunk és Megváltónk, Jézus Krisztus érdeméért, hit által, nem a mi saját cselekedeteinkért és érdemünkért igazulunk meg Isten előtt. Ezért tehát az, hogy egyedül hit által igazulunk meg, felettébb idvességes tan, és vigasztalással teljes, amint ezt bővebben kifejti az ember megigazulásáról szóló homília.

XII. A jócselekedetek

Ámbár a jó cselekedetek, amelyek a hit gyümölcsei, és a megigazultakkal együtt járnak, a mi bűneinktől megtisztítani és az isteni ítélet szigorúságát kiállani nem bírják: mégis becsesek és kedvesek Isten előtt Krisztusban, és szükségképpen fakadnak az igaz, élő hitből, amennyiben nyilván azokból ismerhető fel az élő hit, éppen úgy, mint ahogy a fát gyümölcseről lehet megítélni.

XIII. A megigazulás előtt történt cselekedetek

A Krisztus kegyelme és Lelkének ihletése előtt történő cselekedetek éppenséggel nem kedvesek Isten előtt, mivel azok nem a Jézus Krisztusban való hitből erednek, és nem is érdemlik meg (amint sokan nevezik) a méltányolásszerű kegyelmet. Sőt nem kételkedünk, hogy mivel nem úgy lettek azok a cselekedetek, ahogy Isten akarta és parancsolta, tehát megvan bennük a bűn mivolta.

XIV. A fölös jócselekedetek

Önhittség és vallástalanság nélkül nem lehet azt mondani, hogy vannak úgynevezett fölös jócselekedetek. Azokkal ugyanis azt nyilvánítják ki az emberek, hogy nemcsak azt cselekedték meg Isten iránt, amit tenniük kellett, hanem többet is tettek az ő kegyelmére nézve, mint amennyit tartoznának, holott Krisztus világosan mondja, hogy *„...ha mindazokat megcselekedenditek, amelyek néktek megparancsoltattak, mondjátok: Haszontalan szolgák vagyunk.”*

XV. Egyedül Krisztus bűn nélkül való

Krisztus a mi természetünk valóságára nézve minden tekintetben hasonló lett hozzánk, kivéve a bűnt, amelytől teljesen mentes volt mind testében, mind lelkében. Eljött mint szeplőtelen Bárány, hogy egyszer való önfeláldozásával elvegye a világ bűneit, és bűn (amint János mondja) nem volt őbenne. Azonban mi, többiek, még ha megkeresztelkedtünk és Krisztusban újjászülettünk is, mindamellgyakorta megestünk mindnyájan: és ha azt mondjuk, hogy nincsen bennünk bűn, megcsaljuk magunkat, és igazság nincsen mibennünk.

XVII. Az eleve elrendelés és kiválasztás

Az életre való eleve elrendelés Istennek örök elhatározása, amellyel a világ fundamentomának letevése előtt ránk nézve, bár titkos tanácsában, változtathatlanul elrendelte, hogy megszabadítja az átoktól és kárhozattól azokat, aki-

ket az emberek közül Krisztusban kiválasztott, és ezeket (mint tisztességre készült edényeket) Krisztus által örök idvességre vezérli. Ennélfogva akiket Isten ily kiváló jótémennyel ajándékozott meg, azok az Ő elhatározása szerint, Lelke által, alkalmas időben elhívatnak, kegyelem által az elhívásnak engedelmeskednek, megigazulnak ingyen: Isten fiaivá fogadtatnak, hasonlatosak lesznek a Jézus Krisztus, amaz egyszülött Fiú ábrázatához, jócselekedetekben szentül járnak, és végezetre, Isten irgalmasságából, örökké tartó boldogságra jutnak.

Amiképpen az eleve elrendelésnek és Krisztusban való kiválasztatásunknak buzgó megfontolása édes, kellemes és kibeszélhetetlen vigasztalással teljes az igazán hívőknek és azoknak, akik érzik magukban a Krisztus Lelke amaz erejét, mely megöldökli a test cselekedeteit és érzéki tagjait, melyek még megvannak e földön, s akiknek lelke ama felsőbb égi tájak felé szárnyal; minthogy ez egyfelől az örök idvességnek Krisztus által leendő elnyeréséről táplált hitünket szerfelett erősíti és szilárdítja, másfelől Isten iránt való szeretetünket hathatósan lánggra gyújtja: azonképpen a tudákoskodó, érzéki és a Krisztus Lelkétől elhagyott emberek szemei előtt Isten eleve elrendelésének még a gondolata is valami rettenetes meredek szirt, amelyről őket a sátán lezúdíttja vagy a kétségbeesésbe, vagy a legtisztálanabb élet éppen olyan borzasztó közönyös állapotába. Isten ígéreteit továbbá úgy kell fogadnunk, amint azok általánosságban közöltetnek velünk a Szentírásban, és cselekedeteinkben Isten akaratát kell követnünk, amely nyilván kijelentetett nekünk Isten igéjében.

XXV. A szakramentumok

A Krisztus által rendelt szakramentumok nem csupán a keresztyének hitvallásának jelei, hanem sokkal inkább a kegyelemnek és Isten irántunk való jóakarátának bizonyos tanúságai és hathatós jegyei, amelyek által ő láthatatlanul munkálkodik bennünk, és nem csupán éleszti, hanem szilárdítja is a benne való hitünket.

Krisztus Urunk az evangéliumban két szakramentumot rendelt, úgymint a keresztséget és az Úr vacsoráját.

A közönségesen nevezett öt szakramentum, azaz a konfirmálás, bűnbánat, papszentelés, házasság és utolsó kenet evangéliumi szakramentumokul nem tekinthető, mivel ezek részint az apostolok ferde utánszásából, részint a Szentírásban az életre adott utasításokból eredtek, de nem egyenlő szakramentumi természetűek a keresztséggel és az Úr vacsorájával, mivel nincs meg bennük az Istentől rendelt látható jegy és szertartás.

A szakramentumokat Krisztus nem azért rendelte, hogy szemléljék vagy körülhordozgassák azokat, hanem hogy illőleg éljünk azokkal, és csupáncsak azoknál van üdvös hatásuk, akik méltóképpen részesülnek bennük: akik ellenben méltatlanul élnek velük, kárhozatot szereznek önmaguknak, amint Pál mondja.

XXVIII. Az Úr vacsorája

Az Úr vacsorája nem csupán a keresztyének kölcsönös szeretetének a jegye, hanem sokkal inkább a Krisztus halála által való váltságunknak szakramentuma. És ennyiben azokra nézve, akik illőleg, méltóképpen és hittel veszik magukhoz: a megtöretett kenyér a Krisztus testével való közösség, hasonlóképpen a hálaadás pohara a Krisztus vérével való közösség.

A kenyér és bor átlényegülése (transsubstantiatio) az úrvacsorában nem igazolható a szent iratokból, sőt ellenkezik az írás világos szavaival, megghiúsítja a szakramentum természetét, és sok babonára adott alkalmat.

Az úrvacsorában a Krisztus testét csupán mennyei és lelki módon adják, kapják és eszik. A hit az a közeg, amellyel Krisztus testét az úrvacsorában elfogadják és eszik.

Az úrvacsora szakramentumának őrizése, körülhorozgatása, felmutatása és isteni tiszteletben való részesítése nem a Krisztus rendelésén alapszik.

Hivatkozott művek

- Ács Pál 2012. Sztárai Mihály különös mártíromsága – a Cranmerarius Tamás című Foxius-parafraíz tükrében. In: Csorba Dávid – Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Tóth Zsombor (szerk.): *Protestáns mártírológia a kora újkorban*. Debreceni Egyetem, Debrecen. = *Studia Litteraria*, 3–4. sz. 84–95.
- CUMMINGS, Brian (szerk.) 2011. *The Book of Common Prayer. The Texts of 1549, 1559, and 1662*. Oxford University Press, Oxford.
- FABINY Tibor (szerk.) 2005. *William Tyndale: A Szentíráshoz vezető ösvény. A Pathway Into The Holy Scripture (1531)*. Budapest, Magyarországi Luther Szövetség. (Magyar Luther Füzetek 9.)
- FABINY Tibor 2007. Church Paradigm versus Scripture Paradigm in the Debate of Sir Thomas More and William Tyndale. In: Andreas Höfele – Stephan Laqué – Enno Ruge – Gabriela Schmidt (szerk.): *Representing Religious Pluralization in Early Modern Europe*. Lit-Verlag, Münster. (Pluralisierung & Autorität.) 15–43. o.
- FABINY Tibor 2008. Scripture versus Church in the Debate of More and Tyndale. In: *Dialogue Concerning Heresies. Proceedings of the 2007 Thomas More Studies Conference, Dallas, November 2–4, 2007*. (Thomas More Studies 3.) 9–17. o. http://thomasmorestudies.org/tmstudies/DCH_Fabiny.pdf.

- FABINY Tibor 2012a. „...an overt, incestuous lecher, a plain agent of the devil”. Thomas More’s Daemonizing of Luther in *A Dialogue Concerning Heresies*. In: *Költők, kémek, detektívek, piritós és fordítások – Írások Novák György tiszteletére. Poets, spies, detectives, pieces of toast, and translations: Essays in honor of György Novák*. Szeged, JATEPress. 69–78. o.
- FABINY Tibor 2012b. John Frith (1503–1533) vitája és mártíromsága. *Studia Litteraria*, LI. évf. 3–4. sz. 55–83. o.
- FABINY Tibor 2014a. Luther hatása Angliában. William Tyndale, „az angol Luther” és John Frith, „az angol Melanchthon”. *Evangelikus Élet*, 79. évf. február 23. 10. o.
- FABINY Tibor 2014b. *Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában*. Kézirat. Elhangzott a Debreceni Egyetem által szervezett *Protestáns mártírnarratívák a 16–18. században* című konferencián, 2014. február 21-én.
- KEVEHÁZI László 2005. „A kereszti igéjét hirdetni kezdtem”. *Sztárai Mihály élete és szolgálata*. Budapest, Luther Kiadó.
- KING, John N. (szerk.) 2009. *Foxe’s Book of Martyrs. Select Narratives*. Oxford University Press, Oxford.
- MIKESY András (szerk.) 2008. *Martin Luther és William Tyndale Pál Rómaiakhoz írt leveléről. Martin Luther and William Tyndale on Paul’s Epistle to the Romans*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar. (Kora Tudor irodalom és vallás 1.)
- MUDRICZKI Judit (szerk.) 2010. *Tudor-kori homiliák*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- ROWELL, Geoffrey – STEVENSON, Kenneth – WILLIAMS, Rowan (szerk.) 2001. *Love’s Redeeming Work. The Anglican Quest of Holiness*. Oxford University Press, Oxford.
- SZÁNTÓ György Tibor 2000. *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest, Európa Kiadó.
- [SZÜK Bendegúz L.] 2008. Az anglikán egyház kialakulása. *Egyháztörténelem – az igazi történelem blog*. http://egyhaztori.blog.hu/2008/04/15/anglikan_kialakulas. (Megtekintés: 2014. február 28.)
- The vvhole workes of W. Tyndall, Iohn Frith, and Doct. Barnes, three worthy martyrs, and principall teachers of this Church of England collected and compiled in one tome together, beyng before scattered, [and] now in print here exhibited to the Church. To the prayse of God, and profite of all good Christian readers*. London, 1573.